

Šaur, Vladimír

Protobulharsko-slovanský bilingvismus ve fonologickém systému bulharštiny

In: *Studia Balkanica Bohemoslovaca. II, (Příspěvky přednesené na II. celostátním balkanistickém symposiu v Brně 28.-29. května 1974)*. Dorovský, Ivan (editor). Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1976, pp. 304-[324]

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/121250>

Access Date: 24. 02. 2024

Version: 20220831
Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VLADIMÍR Š A U R

PROTOBULHARSKO-SLOVANSKÝ BILINGVISMUS VE FONOLOGICKÉM
SYSTEMU BULHARŠTINY

Předmětem naší úvahy jsou osobité rysy vokálického systému ve východobulharských dialektech¹: zachování jen jednoho jerového vokálu a přechod zadní nosovky v něj. Na ně navazuje i specifický vývoj jaťových střídnic, spojený s rozvojem korelace měkkosti souhlásek; o tom pojednáváme samostatně².

1. Je známo, že na celém jihoslov. území daly nejstarší hláskové změny (např. palatalizace velár a monoftongizace diftongů, ale i později metatese likvid) výsledky jednotné. K prvnímu rozdílu ve vývoji jihoslov. jazyků dochází při palatalizaci š a ž, ale odchylný vývoj slovan. jihovýchodu, tj. vznik št a žd, se obvykle vysvětluje později nastalou disimilací. Rozdíly mezi artikulací na jednotlivých částech zbytečného jihosl. území jsou podmíněny intenzitou měkkosti a z fonetického hlediska se mohla artikulace ustalovat delší dobu (odtud stav části sch. a maked. dial., kde se palatalizují i nově vzniklá spojení t/š + j). Výsledná artikulace sama o sobě neměla bezprostředního dopadu na fonologický systém, teprve při pozdějších změnách dílčím způsobem ovlivnila dotváření soustavy konsonantů v souvislosti s vývojem korelace měkkosti. - Ani difference ve vývoji epenthetického l ještě modelování fonologického systému oblastně nerozlišily. Jednak jde o rozdíly vzniklé na jihosl. území později (epenthetické l bylo původně celojihoslovanské a až dodatečně na části území zaniklo; západoslov. situace, pravděpo-

dobně jiná, není předmětem našeho pojednání), jednak artikulace retnic v mnohem pozdější době po zániku epentetického l podléhá dalšímu vývoji, který je různý podle území a souvisí s nově vzniklými fonologickými poměry.

Podstatně větší dosah pro vývoj fonologického systému měl vývoj nosovek. Vznik a zánik nosové artikulace samohlásek velmi přesvědčivě zdůvodnil A. Lamprucht³. Ukázal, že jde o vývoj, nastalý v důsledku palatalizace alveolár; podmíněnost této změny praslovanským principem otevřených slabik je uznávána obecně⁴. Zdůvodnil i absolutní chronologii, vznik nosové artikulace klade do 8. století⁵ a pokračuje: "Ve staroslověnských hlaholáckých památkách šlo o realizace aj a oj, v nichž v první půli byl převážně soustředěn element vokalický, v druhé půli pak převažoval element nazální, celek se pak rovnal délouému vokálu (podtrženo autorem této stati). ...Protože tyto hlásky byly dlouhé, ztotožňovaly se s existujícími dlouhými vokály, a to a většinou s ě (ě), o buď s u, nebo s a. Tam, kde vznikl pár dvou nosovek nízkých, nosovky se držely déle..., tam, kde vznikla jedna vysoká a jedna nízká, došlo k denazalizaci."⁶

Vzhledem k tomu, že v jihoslovan. jazycích máme za přední nosovku téměř na celém území a (k vývoji rodopakých dialektů srov. níže), můžeme soudit, že na celém jihoslovan. území kromě archaiských makedonských dialektů poblíž města Korčë v jižní Albánii byl původně dlouhý přední nosový vokál krácen. Právě onen dialekt u Korčë dokazuje svou celkovou archaisčností, že jde o krácení v jihoslovanštině a nikoli o dloužení na slovanském severu; přední nosovka se tu totiž vyslovuje (ě) stejně jako jaťový vokál, u něhož jde o výslovnost původní⁷. Poněvadž území

je typicky okrajové a od ostatních Slovanů izolované, jde nepochybně o místo, kam nedoběhlo ani celojihoslovanské krácení nosovky, ani žádná později nastalá změna ve výslovnosti jaťového vokálu.

Očekávali bychom pro zachování rovnováhy v systému obdoané krácení zadního nosového vokálu. To však můžeme předpokládat jen na okrajích jihoslovanského území. Na západním konci, v slovinštině, máme za zadní nosovku *o*; tutéž střídnici máme v okrajovém nejzápadnějším dialektu makedonském, v Debru. Na opačném konci, v převážné části bulharských dialektů, je stejná krátká střídnice za zadní nosovku jako za tvrdý jer, tedy krátký vokál střední výšky, který je však nelabializovaný.

Střídnice uprostřed jihoslovanského území pak jsou takové, že musíme předpokládat, že v jistou dobu tu přední nosovka byla krátká a zadní dlouhá. V systému srbocharvátštiny byla nerovnováha dokonce dvojitá: přední nosovka - nízká krátká, proti ní zadní - vysoká dlouhá. Proto v souladu s Lamprechtovými tezemi soudíme, že nosová artikulace tam zaniká velmi brzy, mnohem dříve než jinde. Kdy, nemůžeme přesně určit, nejstarší srbocharvátšské (a to ještě církevní-slovanské) památky jsou až z 12. stol., a tehdy již byla denazalizace bezpochyby hotova. K otázce datování se vrátíme na konci této stati.

V makedonštině byla zadní nosovka nízká dlouhá, kdežto přední - nízká krátká. Obvykle se soudí, že v 11. stol. tu ještě nosová artikulace byla, protože kánonické staroslověnské památky ji přesně zachycují, avšak krátce potom zanikla, protože památky z 12. století a pozdější mají časte *ъ* za *o* a naopak. Podle K. M i r-⁸ č e v a⁸ nosovost nezanikla ve všech bulharských (rozuměj: bulharsko-makedonských) dialektech současně. Podle našeho názoru

vzhledem k tomu, že v některých jihovýchodních makedonských dialektech je dosvědčeno totéž rozpuštění nosovosti jako v některých památkách 12.-13.století (máme na mysli starou grafiku a dnešní výslovnost typu čump za praslovanské čpba), je nutno přijmout, že mezi makedonskými nářečími jsou ve způsobu provedení denazalizace rozdíly, a to dosti velké, již odedávna, proto nelze ze stavu kánonických a o něco pozdějších památek vyvozovat generalizující závěry pro celý makedonský areál v 11.-13.století⁹. Nutno usuzovat, že zatímco v jednom dialektu denazalizace ještě nemusela být provedena, v druhém již mohla nastat. To nikterak není v rozporu s Lamprechtovým předpokladem, srov.pozn.6, že v Makedonii, v porovnání s jihoslovanským celkem, nastala denazalizace celkově později; ovšem ve vývoji jednotlivých makedonských dialektů proběhla diferencovaně. K této otázce se vrátíme níže.

2. Na většině bulharského území splýznula střídnice za ɔ se střídnicí za praslovanský *ɔ (nebo, chceme-li, ǫ), a soudíme-li ɔ e n podle grafiky, můžeme říci, že "se zachoval" ɔ při zániku ɔ. Ve srovnání s celoslovanským stavem jsou tu dvě anomálie ve fonologickém systému: zachování jen jedné nosovky a jen jednoho jeru. Proč takto nerovnovážený vývoj systému nastal a proč právě zde? Všímněme si zániku jerů blíže.

Terminologická poznámka: Vzhledem k tradici budeme jak pro původní tvrdý jer (vlastně praslovanské ǫ), tak pro jeho dnešní bulharskou střídnicí užívat stejného grafému ɔ; poněvadž neznáme výslovnost ani praslovanského ǫ, ani staroslověnského ɔ, budeme mít za to, že rozdíl ve výslovnosti dnešního bulharského ɔ od stejně zapisovaného praslovanského a staroslověnského vokálu byl fonologicky zanedbatelný. Ostatně fakt, že výslovnost ^(tureckého) /ɔ/ se bulharsky zapisuje ɔ, přestože /ɔ/ je vokál o něco vyšší, ukazuje,

že fonetický rozdíl nehraje takovou roli, jde-li o stejné místo ve fonologickém systému. - Nevylučujeme ani možnost foneticky různé výslovnosti ǣ v různých dialektech v určitých obdobích. Na tuto možnost nutno pamatovat při posuzování "nenáležitých" zápisů za ǣ v středobulharských památkách¹⁰; fonologicky jde o vokál jeden.

Původní rozdíl mezi praslovanským ī a ĩ, ȳ a ȳ̆ byl jen v délce artikulace; na jistém stupni vývoje se tento rozdíl změnil v kvalitativní, tj. krátké vokály se začaly vyslovovat otevřeněji. Muselo se tak stát rozhodně dříve než v době cyrilometodějské (Lamprecht¹¹ soudí na rok 800 nebo o něco málo před tímto datem) vzhledem k staroslověnské grafice a vzhledem k faktu, že teprve po provedení této změny můžeme počítat se vznikem krátkých variant původně dlouhých vokálů, vokálů fonologicky kvalitativně odlišných od původních vokálů krátkých. Ovšem o snobu dříve před Cyrilem a Metodějem tato změna sotva nastala, neboť kvalitativní rozlišení vysokých vokálů systémově souvisí s obdobným rozlišením vokálů nízkých a se změnou ǣ > ǫ nemůžeme počítat dříve než na přelomu 8. a 9. století¹² vzhledem k existenci často citovaného stal. kralǣ a č. král za Karl-/Carola (několi nějakého *korl-).

Podle toho, že ǣ a ǫ se liší dvěma fonologickými vlastnostmi (výškou artikulace a labializovaností), usuzujeme, že přechod od ǣ k ǫ nebyl přímý, nýbrž že nejprve se změnila jedna fonologická vlastnost, pak druhá. Podle našeho názoru je spíše pravděpodobné, že nejprve přistoupila labializovanost, potom se změnila výška artikulace; v případě opačného postupu by se výslovnost vyššího nelabializovaného ǣ v této přechodové fázi příliš přiblížila výslovnosti ǣ̆ a to by neslo s sebou tendenci

k záměně, popř. splynutí obou vokálů: nic takového není do-
 čeno.

3. Odstranění jerů z hláskového systému je třeba chápat jako sled několika po sobě následujících procesů. Především připomínáme, že zánik slabých jerů nepochybně časově předcházelo vokalizaci jerů silných, a to možná o dosti dlouhou dobu. Podle našeho názoru právě nejstarší staroslověnské památky reprezentují stav, kdy slabé jery již zanikly, kdežto vokalizace silných jerů byla buď právě v proudu, nebo možná i na samém počátku.

Vzhledem k výsledkům jerové vokalizace na jihoslovanském území nutno počítat s tím, že v době před zánikem jerů postupovalo od západu splynutí měkkého i tvrdého jeru, které zasáhlo slovinštinu a srbocharvatštinu. Od jihu přibližně v téže době postupovala labializace tvrdého jeru, která zasáhla téměř celou Makedonii a část Bulharska. Východní hranici splynutí tvoří (viz mapa) čára podél řeky Timok, pohoří Stara planina, dále severně od Vracy a Botevgradu, východně od Tetevnu, západně od Trojanského průsmyku, východně od Klisury a Panagjurište, severně od Pazardžiku, dále vede severním podhůřím Rily na Kjustendilsko a přes Makedonii jižně od Kratova, Skopje a Tetova. Úsek od Pazardžiku na západ Makedonie je zároveň rozmezím splynutí obou jerů na severu a labializace na jihu; bulharský úsek této linie však vede územím o značné nadmořské výšce s roztroušenými malými osadami, takže se tu isoglosy podle jednotlivých slov značně rozbíhají, zvláště na Kjustendilsku. Ne bez vlivu jsou četné migrace, zejména v době tureckého jha, které asi dosti rozrušily někdejší zřetelnou isoglosu; k tomu ovšem srov. první odst. sub 5. - Od podhůří Rily pak severní hranice labializace běží dále na jihovýchod, zhruba řečeno přes podhůří Ro-

dop po řeckém a tureckém území (srov. mapa).

Vysvětlíme si fonologickou podmíněnost labializace a splynutí. Obojí vyplývá z toho, že jary jako polohlásky jsou fonologicky nestabilní a těžko rozlišitelné jak navzájem mezi sebou, tak od jiných vokálů podobně artikulovaných. Labializací se ruší protiklad mezi ɣ a o (a zachovává protiklad k ɣ, kterážto hláska později jako systémově izolovaná nakonec splývá s o); splynutím obou jarů se odstraňuje jejich vzájemný protiklad, čímž se rovněž vytváří z obou jarů hláska systémově izolovaná a ta mrtne po jisté době tlakem systému mizí, pokud není její existence podpořena nějakými zvláštními faktory. Je jasné, že tam, kde nastala labializace, bylo splynutí obou jarů zabráněno. Z geografického dotyku obou areálů na makedonském území by mělo vyplývat, že labializace o něco málo časově předcházela splynutí. Labializace by měla mít, usuzujeme-li z hlediska tlaků ve fonologickém systému, patrně počátek v oblasti, kde existoval bilingvismus s jazykem, majícím pouhých 5 základních vokálů (tj. jako v dnešní češtině). Takovým systémem byl v 8.-9. století i později systém řečtiny, a proto šíření labializace od jihu nás nepřekvapí, neboť čím více na jih, tím je slovanako-řecký bilingvismus silnější, až nakonec řečtina převládá úplně.

Pozn.: Zastáváme názor, že labializace ještě nebyla vokalizací, nýbrž teprve jejím předstupněm, a že obě fáze - nejprve labializaci, pak vokalizaci - nutno přesně odlišovat.

Víme tedy, proč se splynutí obou jarů šířilo od západu, až se zastavilo na severu Makedonie. Proč se však rozšířilo jen na západě Bulharska a nepostupovalo dále, když tam tu labializace nebyla překážkou? Čím jiným mohlo být zastaveno?

Všimáme si, že v areálu, kde nenastalo ani splynutí, ani labializace, se zadní nosovka vyslovuje stejně jako tvrdý jer a odlišuje se od ostatních vokálů, čímž je dán bulharský šestivokálický systém. (Některá východobulharská nářečí podržují jako archaismus více než šest vokálů, ale ve splynutí reflexů za ɣ a o se celý bulharský východ shoduje.) Specifický šestý vokál, který je mírně zadní a od vokálu o se odlišuje nelabializovaností, se zapisuje jako ɔ ; na většině území se vyslovuje takto, jen na Tetevenaku, Erkečaku a ojedinele i jinde má výslovnost [ə], která je zřetelně novější¹⁴:

4. Důležitý pro zdůvodnění popsaných změn je fakt, že na jihozápadě od "bulharského jaderného" areálu je subareál, v němž splynuly oba jery spolu se zadní nosovkou v jediný vokál, tedy subareál "průniku" jerového splynutí + bulharského splynutí. Tuto oblast tvoří okolí Sofie, Botavgradsko, Tetevensko, Pirdopsko, okolí Panagjurište, Ichtimansko a Samokovsko - srov. mapa; tedy trojmezí areálů s dosud popsanými změnami. Na krajním severozápadě tohoto subareálu, na západ a sever od Sofie, je společnou střídnicí za oba jery a zadní nosovku ɔ ; tentýž vokál je střídnicí na jeho krajním jihovýchodě, u Panagjurište, ale jen v přízvučné pozici. Uprostřed tohoto subareálu, totiž na východ od Sofie, kolem Botevgradu, Etropole, Ichtimaru, a pokud jde o pravidelné střídnice, i v okolí Samokova¹⁵, je za oba jery a zadní nosovku a ; tatáž střídnice je na Pirdopsku (tj. na severovýchodě tohoto subareálu) pod přízvukem a zřejmě tu byla i v pozicích nepřízvučných do doby, než tu - jako ve všech dialektech na východ od jačové hranice - došlo k redukci nepřízvučného a ve výslovnost [ə]. (Ostatní část popisovaného subareálu leží od jačové hranice na

západ, takže redukce v ní nepřichází v úvahu. Situace na Panagjurišťaku je nejspíše nějakou inovací, nastalou před vznikem redukce.) - Na Tetevensku, kde jde o kolonizační dialekt¹⁶, je za všechny tři vokály ê; v mluvě předků obyvatel tohoto areálu bylo zřejmě ɛ, které později změnilo způsob fonetické realizace ke stejnému výsledku, jaký je v dialektu Erkečakém na jih od Var-ny, kde ovšem - vzhledem k výchozímu východobulharakému stavu - je ê jen za ɟ a ɠ, nikoliv za ɛ¹⁴.

Ještě dále než na sofijském subareálu pokročilo splnutí je-rových a nosokových střidnic v rodopských dialektech. Tam je za všechny čtyři hlásky, tj. oba jery + obě nosovky, stejný vokál, a co je důležité, se zachováním původní měkkosti předchozí souhlásky, je-li tento vokál na místě někdejšího měkkého jeru i přední nosovky, zatímco v pozici za tvrdý jer či zadní nosovku je předchozí souhláska tvrdá. Dnešní výslovnost této společné střidnice za jery i nosovky je různá (změnila se redukcí nepřízvučných vokálů a systémovými vyrovnáními), ale podle geografického rozšíření jednotlivých podob lze konstruovat, že původně bylo touto střidnicí v celých Rodopech ê. Vzhledem k faktu společné střidnice usuzujeme, že předkové dnešních obyvatel Rodop museli být zařazení splnutím obou jerů i zadní nosovky stejně jako Sofijsko; aby i přední nosovka dala tuto střidnicí, museli by se bezprostředně po splnutí od sofijského subareálu oddělit. K této otázce níže.

5. Zkoumáme-li obecně příčiny, proč ta která isoglosa vede právě tím kterým územím, zjišťujeme, že isoglosy obvykle vycházejí z administrativně-správních hranic v době, kdy probíhala příslušná hlásková změna. Pro polštínu mají v tomto smyslu zá-

sadní význam důkazy, podané A. Furdalem¹⁷, jehož závěry lze aplikovat obecně. Z toho plyne, že víme-li, kudy na bulharském území isoglosy vedou a známe-li vývoj administrativně-správních hranic, můžeme vydedukovat dobu průběhu změn. Zdánilivou překážkou takového postupu je fakt četných jihoslovanakých kolonizací a migrací, zvláště v době turecké paroby; proto je nutno abstrahovat od dialektů prokazatelně kolonizačních a interpretovat různé drobnější enklávy se zřetelem na dobu jejich vzniku. Ovšem základní areály právě nejstarších změn je takto možno určit poměrně dost přesně, protože migrace se zpravidla tykaly malých územních celků a máme dosvědčeno, že čím kompaktněji obyvatelstvo určitého území prchalo před vojenskými nájezdy a zvěrstvy dobyvatelů, tím pravidelněji se aspoň část uprchlíků později vrací do rodné oblasti, jejíž nářeční vývoj se tak drží v kontinuitě¹⁸.

Podajme proto přehled geografického rozšíření státních celků v době, kdy mohla proběhnout denazalizace a zánik jerů, tj. od 2. do 11. století.

Původní hranice prabulharského státu za Asparucha probíhala zhruba podél Timoku, Staré Planiny a Černého moře (otázku severní hranice ponecháme stranou, ta šla územím, z něhož pak byli Slované vytlačeni). Chán Tarvel (701-718) získal oblast Zagore na jih od Staré Planiny (mezi dnešním Kasanlakem, Starou Zagorou Svilengradem a Burgaským zálivem). Celá tato oblast patřila Prabulharům až do r. 972, kdy bulharský východ, tj. území, ležící na východ od linie Nikopol - Pazardžik - Pirin (akoro shodně s jařovou hranicí!) byla obsazena Byzancí. V období 718-972 se ovšem prabulharský stát šířil dále na západ; chán Krum dobyl v r. 809 Sofijsko, dále získal oblast "růžových dolin" mezi Starou Planinou

- Srednou Gorou a později i část Srbska, nehledíme-li k úzammí ziskům v Sedmihradsku a v Uhrách, kde dnes Slované nežijí. Chán Omurtag mírovou smlouvou v r. 816 získal Plovdivsko až po podhůří Rodop. Hranice Omurtagovy říše z r. 816 se zhruba kryje s rozsahem splynutí ǰ a ǰ̣. To by znamenalo, že v době, kdy tato hranice platila, tj. uprostřed 9. století, nastala uvnitř prabulharské říše denazalizace; labializace zadní nosovky zřejmě - soudě podle toho, že výsledný vokál je zadní nlabializovaný - tehdy ještě nebyla provedena. (K otázce, kde na jihoslovanském území nastala denazalizace dříve a kde později, srov. též níže.)

Tento charakter denazalizace je jistě ovlivněn tím, že po dlouhou dobu, přesněji od r. 681 do r. 972, je nutno počítat s prabulharsko-slovanským bilingvismem; vládnoucí vrstva státu patřila k jazykové skupině prabulharské a porobený lid ke slovanckému etniku. Jestliže víme o stopách dvojjazyčnosti ve slovníku, byl i mělo hojných, je těžké předpokládat, že vývoj fonologického systému by nebyl ani trochu zasažen, když, jak víme z předchozího, bilingvismus slovansko-řecký se v Makedonii fonologicky projevil, a to dokonce jako jakási "výjimka" z toho, co B. Havránek¹⁹ považuje za "balkanizační tendenci".

Prabulharština je jazyk turkotatarské skupiny, má tedy - jako všechny jazyky této skupiny - systém tzv. vokální harmonie. Znamená to, že gramatické a slovo tvorné suffixy, připojované ke slovními základy, přizpůsobují svůj vokál vokálu slovního základu podle vzoru (citují příklady z turečtiny) ev "dům", gen. ev-in, slo dal "vštev", gen. dal-in, ok "stěls", gen. ok-un, köy "vesnice", gen. köy-ün. Z popsané čtveřice příkladů vidíme, že uvnitř skupiny vysokých hlásek jsou morfolologicky využity dva protiklady,

a to 1. nelabializovanost - labializovanost, 2. artikulace přední - zadní, oba tvořící korelace o dvou členech. Ze čtyř vysokých vokálů se připojuje k základnímu slovu ten, který má stejný příznak jako vokál v poslední slabice základního slova. Tedy je-li v poslední slabice základního slova a či i, je v suffixu i; je-li v této slabice u či ɨ, je v suffixu ɨ; je-li v této slabice ɔ či o, je v suffixu u; je-li tam ɛ či e, je v suffixu u. Obdobná situace je ve všech turkotatarských jazycích. Z toho plyne, že žádný z vokálů i, ɨ, u, ɔ nemůže být, pokud předtím existoval, v takovém systému odbourán. Protože Slované na území bulharského státu v bilingvním prostředí s Prabulhary žili, potřebovali i ve svém fonologickém systému rozlišit zadní nelabializovaný vokál, tj. ɨ, od zadního labializovaného vokálu, tj. u nebo o. - Protiklad mezi oběma zadními vokály byl navíc posílen zánikem nosovosti zadní nosovky. Dala-li zadní nosovka na tomto území právě ɨ muselo ke vzniku nosovosti dojít před labializací praslovanského ɨ (to je v souladu s citovanými Lamprechtovými²⁰ předpoklady, srov. i naše pozn. výše) a k zániku nosovosti na východobulharském území muselo dojít poměrně brzy, tj. dříve, než se zadní nosovka stačila labializovat, rozhodně na počátku 9. století.

Pozn. 1: Slovanštině chybí do systému turkotatarských vokálů jediné labializované přední vokály ɨ a ɔ. Aby tyto vokály mohly vzniknout, je třeba aspoň jistého rozvoje korelace měkkosti; protože se s těmito vokály v ní nesetkáváme, soudíme, že tohoto stupně rozvoje korelace slovanština v 8.-10. století patrně ještě nedosáhla. (Soudí se, že hlaholská ѣ zaznamenává výslovnost /ɨ/ a hlaholské ѡ výslovnost /ɔ/ v soluňském dialektu²¹, dnes po této výslovnosti, byla-li vůbec, nezůstalo stop. Je možné, že

potřeba těchto vokálů pro přejímání turkotatarských slov mohla spolupůsobit při dotvoření korelace měkkosti; řešení této otázky však již je mimo rámec naší úvahy, zvláště proto, že nevíme, na jakém areálu se těchto vokálů užívalo.

Pozn.2: V době, kdy bilingvismus existoval, byl ve fonologickém systému Slovanských (pravděpodobně ještě všech) vokál y < praslovan. ŷ. Pokud se vyslovoval stejně jako v dnešních východoslovanických jazycích, lze proti našim tvrzením namítnout, že ekvivalent k prabulharskému zadnímu nelabializovanému vokálu existoval - bylo jím ɣ; tedy vokál ɣ by byl nadbytečný. Naši pozornosti by však nemělo ujít, že vokál y se v některých východoslovanických dialektech zachoval, a shodou okolností právě v oblasti kolem bývalých center prabulharského státu, tj. tam, kde by měl být bilingvismus nejsilnější. Bylo tedy - aspoň po jistou dobu - potřeba zadních nelabializovaných vokálů dvou, což mohlo snad souviset i s nedostatkem předního labializovaného vokálu. Je rovněž otázka, jak se vyslovovalo y v době těsně před splynutím s i - a proč vlastně splývá v ukrajinštině, češtině (mimo část dialektů), slovenštině (mimo gamerský dial.), severní polštíně (až na kašub.) i jihoslovanických jazycích právě s i a ne s jiným vokálem?

6. Nyní ke vzniku stavu na sofijském subareálu. Toto území patřilo do r.809 k byzantské říši, od tohoto roku k prabulharskému státu. Předpokládáme-li kontinuitu obyvatelstva, znamenalo by to, že splynutí obou jery by v této oblasti mělo být provedeno do r.809. To je docela dobře možné, ba i za předpokladu, že jery existovaly jen krátkou dobu, jejich vágní místo v systému nutně vyvolává tendenci po změně, v tomto případě po splynutím.

Z toho však plyne, že přibližně v tutéž dobu by měla být provedena i makedonská labializace tvrdého jeru, jinak by splynutí zasáhlo dále do Makedonie. S tímto předpokladem je zdánlivě v rozporu staroslověnská grafika. Rozpor však je vysvětlitelný. Uvažme, že především sama labializace ještě neznamenalá okamžitě ztotožnění jerového vokálu s o, šlo jen o náběh k této artikulaci, plné ztotožnění je výsledkem až pozdější doby (a ostatně náběhy ɣ > o ve stal. grafice jsou). Kromě toho soluňský dialekt (a o ten se Cyril a Metoděj nepochybně opírali, jak ukazuje srovnání staroslověnského jazyka s dnešními dialekty) je položen trochu na okraji makedonského jazykového celku a proto mohl již tehdy reprezentovat mnohé archaismy. Jak známo, jeho novodobý stav představuje poměrně archaické nebo samostatně se vyvíjející tendence, např. je zde rozpuštění nazalizace nebo stará výslovnost ǣ, která jinde v Makedonii zaniká nebo se mění.

Po r. 809 na Sofijsku nastala denazalizace se stejnými výsledky jako na území na východ odtud. Je to dáno přiřčením této oblasti do východního, totiž prabulharského celku. Teprve po ukončení denazalizace se na části území kolem Sofie změnil ɣ > a.

Rovněž až po ukončení denazalizace mohl vzniknout vokál ǫ, který je střídnicí za oba jery a obě nosovky v rodopských dialektech; abychom došli k výsledku ǫ, musíme rekonstruovat: a) že se tu oba jery před splynutím vyslovovaly poměrně široce, takže vznikl splynutím vokál poměrně velmi otevřený, b) že denazalizace tu začala probíhat stejně jako na území prabulharského státu a na Sofijsku (to znamená, že tato oblast se krátkodobě dostala pod prabulharskou svrchovanost a tak "zachytila" denazalizaci), c) že však další průběh a konečný výsledek denazalizace je od Sofijska odchylný;

vývojem zadní nosovky tu byla zřejmě zachycena i nosovka přední, což na prabulharském území (ani na Sofijsku, které se stalo jeho součástí) nenastalo.

To rovněž odpovídá historické skutečnosti. Rodopy nebyly trvalou součástí prabulharského státu. K němu byly připojeny za chána Presijana ve čtyřicátých letech 9. století. V téže době, tj. uprostřed 9. století, připojuje prabulharská říše postupně po částech Makedonii; tento proces vrcholí za cara Borise koncem 9. století. Rodopy jsou ovšem místem, kde dochází ke střetu zájmů Prbulharů a Byzance, proto se o ně bojuje a oblast střídá pány. Proto (a také pro komunikační odlehlost mnoha obcí) je hlásková změna zachycena jen částečně a další vývoj osobitý. - V dalších výbojích pokračoval v první polovině 10. století car Symeon; za jeho vlády zaujímal bulharský stát též téměř celou Makedonii s výjimkou nejnižnější části, dále Albánii a podstatnou část Srbaka. Po jeho smrti r. 927 však postupně získává Byzanc toto území zpět. V r. 972 je bulharská říše, přesněji její východní část, likvidována byzantskými vojsky. Zůstává jen její dědička, říše Samuilova, na území Makedonie a západního Bulharska, a ta zaniká r. 1018. Někdy po tomto období dochází k vokalizaci jerů na části území (splynulý jer se mění v a, nesplynulý labializovaný v o, přední nelabializovaný v e), na zbytku bulharského území však jerový vokál zůstává pod tlakem popsaného bilingvismu. Na části Sofijska k vokalizaci dochází, na zbytku nikoliv. Vysvětlujeme si to tím, že území, kde ɣ dává g, se z nějakých důvodů znovu oddělilo od východního celku; patrně se tak stalo v souvislosti s územním vývojem Samuilovy říše. Přesné informace sice nejsou známy, ale je velmi pravděpodobné, že východní hranice Samuilovy říše

(s výjimkou Podunaj, kde Samuil v osmdesátých letech 10.století získal a pak zase ztratil část území) se mohla krýt s hranicí jerové vokalizace. Sahala totiž nepatrně východněji než dnešní jaťová hranice.

7. Pro úplnost je třeba ještě uvést, proč asi zůstal jerový vokál (za původní ĭ i ĳ) a přitom za zadní nosovku je u v přechodovém srbocharvátsko-makedonsko-bulharském území, které, jak víme, k prabulharskému státu do doby cara Borise nenáleželo. Ják známo, po jisté době od splynutí obou jerů, o němž jsme pojednali sub 3, nastala vokalizace splynulého jeru; výsledným vokálem je na většii části srbocharvátského území a; v západních charvátských dialektech a v slovinštině jsou dnes i střídnice jiné, ovšem dají se vyvodit z a jako prvního stadia vokalizace. Změna ĳ > a možná postupovala od západu, ale spíše měla několik samostatných ohnisek (sofijský subareál by byl jedním z nich), v nichž byla vyvolána fonologicky, neboť vokál a je svými vlastnostmi splynulému jeru nejbliže. I v tomto případě mohly být překážkou šíření změny ĳ > a administrativní hranice v době, kdy k procesu došlo. Územní patřily uvedené přechodové dialekty nejprve Byzanci, v rámci jejíhož státu si přistěhovalí Slované sporadicky vytvářeli drobné dočasné správní celky; v průběhu 9.století byla tato oblast připojena k prabulharskému státu, později se stává součástí Samuilovy říše a od r. 1018 je pod správou Byzance až do poloviny 13.století, kdy se její východ dostává pod bulharskou a západ pod srbskou svrchovanost. Jestliže toto území nezachytilo srbocharvátskou vokalizaci jerů, musela vokalizace od západu postupovat v době, kdy toto území sdílelo dějinný vývoj s oblastmi na východ odtud. To odpovídá našim závěrům výše (taková situace je od konce 9. do poloviny 13.století).

Protože však na tomto území (na rozdíl zvláště od Sofijska) nesdílí zadní nosovka stejný vývoj s jery, ale dala u, musíme předpokládat (srov. konec odd.1), že na tomto území nastala denazalizace rozhodně dříve než na Sofijsku

a rozhodně již před tím, než bylo toto území začleněno do prabulharského celku, to znamená v době předcyrilometodějské. Nevylučujeme, že začátek denazalizace byl zde, stejně jako jinde na srbocharvátském území, již na konci 8.století, neboť změna musela jistou dobu probíhat. Tedy nosová artikulace zde trvala ještě o hodně kratší dobu než jinde.

Pozn.: Shrneme-li naše vývody stran chronologie denazalizace, vidíme, že na jihoslovanském území nastala ztráta nosovosti celkově dříve, než se obecně soudí - na většině území již v 9.století. Zdá se, že soluňský dialekt je územím, kde nastala poměrně hodně pozdě. Proto byla ještě zachycena staroslověnskou grafikou, jejíž zásluhou se svědectví o někdejší nosové artikulaci, vlastně v celkovém vývoji Slovanů jen krátkodobě, zachovalo. Pro lingvisty má však toto svědectví obrovskou cenu - jeho zásluhou víme o principu otevřených slabik a známe příčinou souvislost procesů, jež během 7.-12.století pronikavě přetvořily fonologický systém.

Poznámky

- 1 Navazujeme tím vlastně na výsledky, které přinesl B. H a v r á - n e k , Zur phonologischen Geographie (Das Vokalsystem des balkanischen Sprachbundes), Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences, 1st Meeting of the Internationale Arbeitsgemeinschaft für Phonologie, Amsterdam 3-8 July 1932, s.28-34. Materiál rozvíjíme metodou, rozpracovanou A. L a m -

- p r e c h t e m zvl. v práci Vývoj fonologického systému českého jazyka, Brno 1966 (2.vyd.1968) a jinde. Usilujeme o aplikaci Lamprechtova přístupu na vých.bulh. jevy v širším jsl. kontextu.
- 2 Srov. V. Š a u r , O vzaimosvjazi vostočnobolgarskich refleksov ě s protobolgarskim superstratom, Sborník prací fil.fak. UJEP A 22-23 1974.
  - 3 Srov.zejm. A. L a m p r e c h t , K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovanštině, SaS 34,1973, 115-123, spec. 119-120; t ý ž , Pozdní praslovanština a její vývoj na vsl. území, Čs.přednášky pro 7.sjezd slavistů, Lingvistika, Praha 1973, s.29-39.
  - 4 Srov. F.V. M a r e š , Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce slovanšské jazykové jednoty, Slavica 25,1956, 443-495, a jiné práce.
  - 5 A. L a m p r e c h t , K chronologii... s.119.
  - 6 A. L a m p r e c h t , K chronologii... s.119-120.
  - 7 Srov. K. M i r ě v , Istoričeska gramatika na bālgarskija ezik, 2.izd. Sofija 1963, s.100.
  - 8 Srov. K. M i r ě v , o.c. s.99.
  - 9 Např. B. K o n e s k i , Istorija na makedonskiot jazik, Skopje 1965, s.24-25 /ale i jiní/.
  - 10 Srov. K. M i r ě v , o.c. s.99.
  - 11 A. L a m p r e c h t , K chronologii...s.120.
  - 12 Tak časově řadí i V. G e o r g i e v , Vokalnata sistema v razvoja na slavjanskite ezici, Sofija 1964 /zejm. s.7/, třebaže jinak klade všechny změny daleko do minulosti. - Z. S t i e b e r Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Fonologia,

Warszawa 1969, s.30 klade $\underline{\text{š}} > \underline{\text{g}}$ ještě později, doprostřed 9.st. nebo až na počátek 10.st., aspoň u východ.Slovani; to je už snad příliš smělé, neboť změna dala jednotné výsledky a v stal. grafice je zachycena už jako provedená.

- 13 K výkladu těchto pojmi srov. J. K u r z , Jazyk staroslověnský /učební texty fil.fak. UJEP Brno/, Praha 1964, s.214; t ý ž , Učebnice jazyka staroslověnského, Praha 1969, s.195.
- 14 Naprosto nesprávně usuzuje I. G ä l ä b o v , Trudove na Visšija pedagogičeski institut v Tärnovo, Sofija 1964, tom 1, 1-15, že reflex $\underline{\text{š}}$ za $\underline{\text{v/g}}$ je prastarý, z čehož rekonstruuje nedokazatelný "obširen" původní dialekt s tímto vokalickým vývojem. Nehledíme-li k průkaznému faktu, že dialekty s $\underline{\text{š}} < \underline{\text{v/g}}$ jsou vesměs kolonizační (Tetevensko má přitom i $\underline{\text{š}} < \underline{\text{b}}$, Erkečsko v rozporu s Gäläbovem jako řádnou střídnici nikoli! Srov. Bälgarski dialekten atlas 1, Sofija 1964, mapy 44 a 142, komentár^{va} Š. S t o j k o v , Bälgarska dialektologija, Sofija 1962, 72-74 a cit.lit.; srov. i naše závěry níže), je hlavním důkazem relativní novosti střídnice $\underline{\text{š}}$ to, že kdyby $\underline{\text{š}} < \underline{\text{v/g}}$ vzniklo již v době, kdy se takto (celoslovanský!) vyslovoval jaš, muselo by s jašovým vokálem splynout a shodně se vyvíjet, což není nikde na bulharském území dosvědčeno.
- 15 Samokovsko je oblastí zčásti kolonizační, proto jsou tam četná slova a tvary s výjimkami z očekávaných střídnic.
- 16 Srov.K. S t o j č e v , Tetevenski govov, Sbornik za nar.umotvorenija tom 31, 1915, s. XI-XVII a násl.
- 17 A. F u r d a l , O przyczynach zmian glosowych w jezyku polskim, Wrocław 1964.
- 18 Srov. V. Š a u r , Pop Punčov sbornik kak istočnik istoriko-

dialektologických issledovanij, Praha, málotirážní text
 ČSAV 1970, 9-15.

19 B. H a v r á n e k , o.c. s.32-33.

20 A. L a m p r e c h t , K chronologii...s.119.

21 Srov. např. B. K o n e s k i , Istorija na makedonakiot
 jazik, s.23-24, s.47.

х х х

Автор после обзора развития рефлексов носовых и еровых гласных в диалектах болгарского и македонского языков заключает, что сохранение заднего полувокала и переход заднего носового в него при исчезновении переднего полувокала на территории протоболгарского царства в 8-10вв. обусловлено протоболгарской фонологической системой. В окрестностях г. Софии и в Родопях, принадлежащих и протоболгарскому царству только с 9-ого века (после слияния обоих еров) блингвизм проявился общим рефлексом обоих еров и заднего в Родопях тоже переднего носового гласного.

